

Prof. dr. sc. Pavo Živković
Filozofski fakultet u Osijeku
Sveučilište u Zadru
Mr. sc. Viktor Palić
Trgovački sud
Osijek

BOSANSKOHERCEGOVAČKI HRVATI - NJIHOVE DEMOGRAFSKE I KONFESIONALNE PROMJENE KROZ POVIJEST

Hrvatsko pučanstvo u BiH stoljećima nosi teško povijesno breme izraslo na suprotnostima i različitim povijesnim utjecajima prisutnim na vjetrometini Balkana. Hrvate općenito, a na poseban način one u BiH, pritiskivali su, kako eksplozivnost srpskog naroda, tako i turska osvajanja i zadržavanje na njihovim prostorima.

Hrvati su, kao rijetko koji narod, tjerani na migracije i emigracije, ali ih ipak nisu uspjeli slomiti niti u cijelosti potisnuti s njihovih pradjedovskih ognjišta na prostoru BiH.

Problem demografskih promjena, čiji uzrok su migracije kojima su ponajviše bili zahvaćeni Hrvati, od velike je važnosti za osvjetljavanje etničke i konfesionalne slike današnjih prostora BiH. To se pitanje ne bi moglo svesti samo na golu demografiju jer hrvatski narod ima svoje prirodno i povijesno značenje koje, pomicanjem i nastanjivanjem druge sredine, nosi sa sobom. Povijest migracija ne bi se smjela svesti samo na pribrojavanje i razbrojavanje, već je potrebno tražiti i uočavati ponajprije uzroke, a onda, iz svega toga, donijeti zaključke i odrediti posljedice. Čini nam se da je povijest bila vrlo surova prema hrvatskom narodu, jer ga je razdijelila zemljopisno, ali - važno je naglasiti, ne i duhovno.

Migracijska kretanja hrvatskog življa tijekom srednjeg vijeka bila su motivirana najčešće gospodarskim razlozima. Radi se, prije svega, o kretanju dubrovačkih trgovaca i, nešto manje, trgovaca drugih primorskih gradova koji u potrazi za plemenitim metalima i drugoj robi, što su je nalazili u bosanskohercegovačkim rudnicima i trgovima, dolaze tamo i zadržavaju se kraće i duže vrijeme. Neki od njih ostaju trajno naseljeni na prostorima BiH.

kupuju ili grade kuće, uzimajući u zakup rudnike i trgove. Ta pomicanja uvelike su stvarala razlike između Srba i Hrvata; dok se Srbi u vojnom i gospodarskom, pa i kulturnom djelovanju okreću Bizantu ili Orijentu, Hrvati se više okreću Zapadu i zapadnoj Europi.

Selidbe hrvatskog življa postaju izraženije na samom početku razvijenog feudalizma, koncem XII. stoljeća. Nakon što je ban Kulin 1189. godine podario Dubrovčanima trgovinske povlastice, i nakon što ih je potvrdio i ban Matej Ninoslav 1240. i 1248. godine, u Bosni i Humu, u nešto većem broju nalazimo Dubrovčane kao trgovce koji su bili od koristi i domaćem življu, uglavnom hrvatskom korpusu podijeljenom u dvije konfesionalne struje: katolike i „kristijane Crkve bosanske“, ili patarene, kako ih znaju nazivati mnogi povjesničari, iako ne s većim opravdanjem.

Migracijska pomicanja, do kojih je dolazilo u nešto većoj mjeri tijekom XIV. i XV. stoljeća smjerom jug - sjever i obrnuto, bila su uvjetovana gospodarskim razlozima (trgovinskim, kreditnim, obrtničkim i drugim). Davanje trgovinskih povlastica dubrovačkim trgovcima kao i trgovcima drugih primorskih gradova, prije svih Splitskima, Trogiranima, Šibenčanima, Zadranima pa i Mlečanima, od strane bosanskih banova i kraljeva tijekom XIV. i XV. stoljeća, osjećao se veliki priljev trgovaca iz spomenutih gradova u Bosni, gdje su nabavljali plemenite metale, olovo, željezo i druge rude, za kojima je u zapadnoj Europi vladala potražnja.

Zato i nije začuđujuće da se prve dubrovačke naseobine javljaju u rudarskim središtima Bosne: Olovu, Kreševu, Fojnici, Deževici, Busovači, Srebrenici, Zvorniku, kao i u poznatijim trgovinskim središtima: Prači, Goraždu, Foči, Gacku, Cernici, Višegradu, Visokom, Jajcu, Uskoplju, Veseloj Straži (Bugojno), Drijevu (Gabela), Nevesinju i drugim. U navedenim mjestima istočne, srednje i zapadne Bosne bile su koncentrirane najveće i najbrojnije dubrovačke i kolonije drugih primorskih gradova. Njihovo nastanjivanje u navedenim mjestima prati i izgradnja nastambi i sakralnih objekata (samostana i župnih crkava), sanitetsko-zdravstvenih ustanova (leprozorija - stacionara za prokužene), vodovoda i kanalizacije i drugih objekata. Nazočnost i naseljenost Dubrovčana, od nekoliko stotina do tisuću, nalazimo u Srebrenici, Zvorniku, Teočaku, Višegradu, Prači, Olovu, Foči, kao i u srednjobosanskim rudarskim i trgovinskim središtima: Visokom, Fojnici, Kreševu, Kraljevoj Sutjesci, Trgovištu (današnje Sarajevo) i drugima.

Prisilne migracije – bijeg pred Turcima

Tijekom XV. stoljeća, i to ponajviše sredinom, i u drugoj polovini toga stoljeća, migracijska kretanja hrvatskog pučanstva iz Dubrovnika i

drugih primorskih gradova na području BiH možemo pratiti u smjeru zapada, što je uvjetovano učestalim upadima Turaka na te prostore, a i sve češćim njihovim zadržavanjem. Stanovnici Dubrovnika i drugih primorskih gradova povlače se u svoja matična mjesta. Zajedno s njima u tim se smjerovima povlači i domaće hrvatsko, kršćansko stanovništvo. Hrvati iz Bosne i Huma kreću se u pravcu juga i zapada, a nikako u smjeru istoka. Domaće hrvatsko katoličko pučanstvo iz BiH ide u primorske gradove i nešto prije dolaska Turaka radi izučavanja obrta i trgovine. Domaći BiH trgovci, predstavnici nove građanske klase, sve se više uključuju u kreditno-trgovinske poslove s Dubrovčanima i kreditorima iz drugih primorskih gradova. no kada je nastupila stalna opasnost od Turaka, oni se pomiču zbog prijekne potrebe, prisile. Migracije su tijekom druge polovine XV. stoljeća bile prisilom te su uvjetovane životnim i drugim opasnostima, među kojima je i islamizacija zbog nazočnosti i prevlasti Turaka u BiH.

Ako se dobro proanaliziraju statistički podaci iz vremena kada su Turci u BiH trajno nazočni, jasno se može uočiti da se osjetno smanjio broj hrvatskog življa, posebice u gradskim naseljima. Oni su otuda bili istisnuti dolaskom Turaka i islamizacijom domaćeg hrvatskog življa, napose onog koji je pripadao „krtjanima Crkve bosanske“. Gradska naselja u BiH sve više popunjavaju Turci i islamizirani domaći uglednici - vlastela. Novopridošli Vlasi pravoslavne vjere naseljavaju ispražnjena seoska naselja i pašnjačke nastambe (katune). Nastaje krucijalna promjena urbane sredine što će bitno utjecati na međukonfesionalne i međuetničke odnose, čije se posljedice i danas osjećaju. Zato i uzroke najnovijih sukoba na prostorima BiH treba tražiti u činjenici što se hrvatsko i srpsko stanovništvo u većem broju nastanilo u gradovima, što se u BiH povijesno držalo povlasticom samo jednog naroda - muslimanskog.

Nešto izraženije pomicanje hrvatskog pučanstva iz gradova najbolje potvrđuju turski izvori što govore o popisu pučanstva za 1468./69. godinu i, nešto kasnije, popis iz 16. stoljeća. Spomenuti popis iz 1468./69. godine svjedoči o osjetnoj promjeni demografske i konfesionalne slike u gradskim pa i seoskim naseljima BiH. Tako je primjerice, zabilježeno da u Fojnici žive 323 hrvatske obitelji, s oko 1665 stanovnika, u Kreševu 229 obitelji s 1525 žitelja, u Visokom 220 obitelji s 1125 žitelja, u Foči 196 obitelji s 1050 duša, u Višegradu 158 obitelji s 820 stanovnika, u Goraždu 144 obitelji s 835 žitelja, u Olovu 126 obitelji s 660 stanovnika, a Kraljeva Sutjeska po tom je popisu brojila jedva 500 stanovnika, a koju godinu prije dolaska Turaka, u tom je mjestu živjelo preko 900 Dubrovčana ili oko 1600 stanovnika katoličke vjere.

Navedeni popis izričajem spominje da se radi o zatečenom stanju, što ukazuje na činjenicu da je domaće hrvatsko pučanstvo pobjeglo iz tih mjesta bježeći u pravcu sjevera u Hrvatsku ili juga u Primorje i Dalmaciju. Tako se

samo za gradsko naselje Kraljeva Sutjeska, nekoć stolno mjesto bosanskih kraljeva, u vrelima navodi da je samo jedno desetljeće prije dolaska Turaka (prije spomenutog popisa iz 1468./69. godine) to naselje imalo trostruko više žitelja. Veliki je broj onih koji su morali napuštati svoja stoljetna ognjišta, bježeći pred Turcima i njihovom represijom, u što se može ubrojiti i islamizacija. Spas su potražili u Hrvatskoj, bilo na sjeveru ili jugu, u krajevima što još nisu bili zahvaćeni turskim upadima.

Riječ je, kao što pokazatelji svjedoče, o nasilnoj migraciji što je osjetno utjecala na promjenu demografske i konfesionalne slike bosanskohercegovačkoga pučanstva za narednih nekoliko stoljeća, na štetu prije svega, hrvatskoga življa. Najbolje to mogu posvjedočiti podaci što se odnose na prostore istočne Bosne koncem XV. i tijekom XVI. stoljeća. Hrvatsko pučanstvo iz tih dijelova Bosne pomiče se prema sjeveru, dolinom Drine i Ukruine u Tuzlansku oblast i teritorij Posavine. Nije mali broj ni onih koji su u prvom valu migracija prešli Savu i nastanili se u Slavoniji, Baranji, Vojvodini i drugim krajevima, čak i u Mađarskoj (kraj oko Bajje, Pečuha, Šikloša, Santova i drugih mađarskih gradova i sela). Hrvatsko pučanstvo iz Hercegovine pomiče se jednim dijelom prema sjeveru i mnogo više prema jugu, u Dalmaciju (dubrovačko zaleđe, te krajeve pod mletačkom vlašću). Na taj su način oslobađali prostore za naseljavanje pravoslavnog življa i muslimana na teritoriju, najprije istočne Hercegovine, a potom i zapadne Bosne (Bihaćki kraj i dolina Vrbasa). Usput istaknimo i činjenicu da tijekom srednjega vijeka u Bosni ne nalazimo pravoslavnih pučana, sve do druge polovine XV. stoljeća, a prema srpskom povjesničaru (tvorcu srpske kritičke historiografije) Ilarionu Ruvarcu, pravoslavni se Srbi u Bosni pojavljuju tek u XVI. stoljeću. Taj zaključak izvodimo na temelju prvog pisanog datiranog spomenika o postojanju pravoslavnog manastira u Hercegovini u Žitomisliću, iz 1454. godine.

Dolazak i naseljavanje pravoslavnih Vlaha u Bosnu i Hercegovinu

U napuštena i ispražnjena sela i gradove turske su vlasti naseljavale pravoslavne Vlahe i muslimane koje su dovodili sa sobom ili koji su prešli na islam. Naseljavanje Vlaha na prostore istočne Bosne u dolini Drine, spominje i ugarski kralj Matija Korvin. U jednom njegovom pismu spominje se da je više od 200.000 Vlaha pravoslavaca došlo na prostore istočne Bosne u Srebreničku banovinu, u krajeve kojima je on gospodario. Turci su pravoslavne Vlahe naseljavali i u srednjoj Bosni oko Maglaja, na Ozrenu, oko Tešnja, Teslića, u srednjoj Bosni oko Glamoča, Kupresa, tijekom XVI. stoljeća. Iz navedenih krajeva oni će se, s turskim osvajanjima i kretanjima, pomicati na zapad u današnju Krajinu i okolicu Knina, potiskujući, uz pomoć Turaka, Hrvate iz tih krajeva.

Demografska, kao i konfesionalna slika u Hercegovini, počinje se osjetnije mijenjati nakon pada Hercegovine, 1482. godine. S tih su prostora odlazili Hrvati katolici, a dolazili su pravoslavci i muslimani. Samo na tom teritoriju evidentirano je oko 27 vlaških rodova koji su se nastanili na području Hercegovine. Najviše ih je došlo iz Crne Gore i ponešto iz Srbije. Oni su se nastanjivali uz važnije prometnice, čuvajući ih na taj način za potrebe daljnjih turskih prodora i osvajanja prema sjeveru i sjeverozapadu.

Dolaskom Turaka najmasovnije naseljavanje Vlaha pravoslavaca bilo je u istočnoj Bosni, nakon pada Srebreničke banovine 1512. godine, i u zapadnoj Bosni, nakon pada Jajačke banovine 1528. godine. Padom Jajačke banovine započelo je naseljavanje Vlaha u maglajskom kraju, Ozrenu i dolini rijeke Spreče. O tome nam svjedoče turski popisi među kojima se ističe popis iz 1499. godine koji govori o velikoj doseljenosti pravoslavnih Vlaha u te krajeve za vrlo kratko vrijeme. Navedeni popis ističe da je došlo 84 kućanstva, među kojima i šest primicura. Zajedno s pravoslavnim Vlasima dolaze i dva popa od kojih je jedan bio iz plemena Banjana.

Mada različita podrijetla, povijesni izvori posve se slažu u zaključku da su ratna pustošenja na prostoru istočne Hercegovine učinjena od strane Turaka, ostavila 406 opustošenih i napuštenih sela i preko 146 čitluka i mezri, što su ranije bili naseljeni hrvatskim, katoličkim življem. To nam može posvjedočiti i popis s konca XV. stoljeća. U krajeve Usore i Spreče došlo je blizu 400 novih kućanstava samo u jednom valu migracije. Najviše ih je bilo iz plemena Banjana, a više od 500 obitelji s raznih su strana naselile te krajeve. Vlasi Rudinjani otišli su i dalje, uzvodno Drinom prema sjeveru i zaustavili se oko Teočaka kod Zvornika.

Pravoslavni Vlasi najviše su naseljavani uz granične dijelove Otomanskog Carstva gdje su se očekivale daljnje ratne operacije Turaka u pravcu sjevera i sjeverozapada.

Nakon pada Srebreničke i Jajačke banovine, u tamošnjim gradskim naseljima pa i selima, uočava se sve brojnije naseljavanje muslimana. To upućuje na zaključak da je islamizacija domaćeg hrvatskog življa, pripadnika „Crkve bosanske”, u tim dijelovima Bosne bila nešto intenzivnija, i može se reći da je poprimila široke razmjere.

Masovna iseljavanja hrvatskog katoličkog pučanstva iz BiH s konačnim osvajanjem BiH, vidljiva su i tijekom XVI. stoljeća, o čemu govore i drugi podaci. Popisi hrvatskog katoličkog življa, što ih provode franjevci u Bosni i Hercegovini i tamošnji biskupi na početku XVI. stoljeća, ukazuju na veliko iseljavanje hrvatskog stanovništva u Hrvatsku, točnije u Slavoniju, podbiokovski kraj kao i u Sinjsku krajinu, na poluotok Pelješac i u dubrovačko zaleđe. Ta velika pomicanja Hrvata katolika iz BiH, uvjetovat će i reorganiziranje Bosanske vikarije koja se dijeli na dva dijela: Provinciju Bosanske vikarije, što je okupljala samostane i crkve u još uvijek slobodnim

krajevima, i samostane i crkve što su ostale pod turskom vlašću s područnom vikarijom te Provinciju Bosne Srebrene. Dokument o tom razdvajanju potpisao je tadašnji generalni vikar Furlanac, fra Kristofor Numai 1514. godine. Još i prije te podjele Bosanska vikarija imala je sedam kustodija, među koje se ubrajala i Kustodija svete Marije u Zvorniku, u sastavu Provincije Bosne Srebrene, zajedno s Kustodijom u Milama kod Visokog, a drugih pet pripadalo je Provinciji Bosni. Svi samostani bivše Bosanske vikarije pripadali su Bosanskoj provinciji, a bili su locirani na prostorima Kraljevstva Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, uključujući tu i samostane u Jajačkoj i Srebreničkoj banovini.

Teror i zulumi sultana Selima I.

Osjetno pogoršanje položaja Hrvata katolika u BiH nastupilo je za vrijeme austro-turskih ratova i mletačko-turskih sukoba. Tada je došlo do još većih pomicanja Hrvata katolika iz BiH u samoj BiH. Učinjeno je to pod pritiskom turskih vlasti koje su u osvojenim krajevima provodili islamizaciju. Ta pojava kulminirala je u razdoblju između 1526. i 1566. godine, nakon Mohačke bitke 1526. godine pa do sigetske epopeje 1566. Za vrijeme ratova u tom razdoblju srušeni su brojni franjevački samostani i crkve među kojima je i onaj u Zvorniku 1538. godine.

Dolaskom okrutnog i ratobornog turskog sultana Selima I. na čelo Turskog Carstva i namjesnika u BiH Gazi Husrev-bega, demografska i konfesionalna slika još se više promijenila na štetu Hrvata katolika. Slična se konstatacija može izreći i za drugog turskog sultana Sulejmana Zakonodavca - Veličanstvenog, kako ga povjesničari još nazivaju, 1520. - 1566. godine. U ratovima što ih je vodio protiv Ugarske, hrvatskih velikaša i Habsburgovaca (najprije Mohačka bitka 1526. godine, potom ratovi od 1541. do 1547. kao i od 1555. do 1562. i napokon rat 1566. kod Sigeta za vrijeme kojeg je umro), gotovo svi samostani i crkve u BiH, a i u Hrvatskoj, bili su porušeni i opustjeli. U tim akcijama Turcima su umnogome pomagali i Vlasi pravoslavci, koji su počeli podizati svoje manastire na opustjelim područjima BiH, Vojvodine i u nekim dijelovima Slavonije.

Stanovite poteškoće hrvatskom katoličkom pučanstvu i franjevcima u BiH zadavala je i Pravoslavna crkva sa svojim klerom, pećkim patrijarhom i vladikama koji su s Turcima došli u Bosnu i Hercegovinu. Vladike, na čelu s patrijarhom, nastoje podjarmiti katoličko pučanstvo i franjevce. Pokušali su im nametnuti plaćanje godišnjeg danka kao što su ga plaćali Turcima. Prvi takav pokušaj zbio se 1527. godine, zbog čega su bosanski franjevci bili prinuđeni obratiti se za pomoć i zaštitu turskim vlastima u Carigradu. Zadnji takav pokušaj pravoslavnih vladika i patrijarha dogodio se, prema

zabilješkama Nikole Lašvanina u njegovu *Ljetopisu*, 1662. godine, a *Fojnička kronika* takav slučaj bilježi i 1667. godine.

Migracije hrvatskog katoličkog življa, a s tim u svezi i promjena demografske i konfesionalne slike BiH, nastavljaju se i tijekom sljedeća dva stoljeća, u XVII. i XVIII. Posebno su masovne i izraženije u vrijeme austro-turskih ratova 1683. - 1699. godine, kada Turci gube na bojnopolju pa se počinju osvećivati hrvatskom katoličkom pučanstvu optužujući ga da surađuje s austrijskim vlastima i Rimom. Slično se zbiva i za vrijeme mletačko-turskih ratova 1645. - 1669. godine. Za vrijeme tih događaja i masovnog egzodusa hrvatskog katoličkog pučanstva nestali su brojni franjevački samostani u Bosni. Prestaju s djelovanjem samostani u Modriči 1685, Srebrenici 1686, Olovu 1687, Visokom i Gradovrhu (Tuzla) 1688, Tuzli 1690, Rami 1695. godine i tako redom, da ne nabrajamo. Na cjelokupnom teritoriju BiH ostala su samo tri samostana koja djeluju i opslužuju čitavu Bosnu Srebrenu. Bili su to: Kreševo - pokrivaio čitavu Hercegovinu i srednju Bosnu do Maglaja; fojnički samostan - pokrivaio je zapadnu Bosnu te samostan u Kraljevoj Sutjesci što je opsluživao prostore u srednjoj i sjevernoj Bosni. Tijekom spomenutih austro-turskih ratova, kao i na samom početku XVIII. stoljeća, preciznije rečeno 1707. godine, nestala su još tri samostana kao i veći broj samostanskih župa na području Bosne. Od ukupno četiri samostana koliko ih je ranije bilo samo u tuzlanskom kraju s 12 samostanskih župa i ukupno 32.000 katoličkih vjernika, ostao je samo jedan i to onaj u Tuzli, a i on je napušten.

U pismu što su ga bosanski franjevci poslali mletačkom duždu, 13. travnja 1706. godine, javljaju mu da je samo u Dalmaciju prebjeglo pet tisuća hrvatskih katoličkih obitelji. Ako se ima u vidu da je broj članova u obitelji varirao i kretao se između 8 i 12, jasno je koliki je broj izbjeglih Hrvata bio u te krajeve, zabilježen u vrijeme austro-turskih ratova, 1683. - 1699.

Ništa bolja demografska i konfesionalna slika nije bila niti u Hercegovini, posebno u Trebinjsko-mrkanjskoj biskupiji. Na tom je prostoru, prema izvješću iz 1684. godine u vrijeme spomenutih ratova, bilo svega 400 hrvatskih katoličkih obitelji s oko 3.000 duša. Taj broj se još više smanjio 1703. godine i pao na svega 30 obitelji s 2.200 osoba. U čitavoj Biskupiji, u navedenom vremenskom razdoblju, djelovala su samo tri franjevca Bosanske provincije i to samo u župama: Gradac, Popovo i Gabela. Prema izvješću što ga daje trebinjsko-mrkanjski biskup, fra Antun Primo od 25. travnja 1675. godine, Biskupija se protezala na *prostoru tri dana hoda i u krug šest dana hoda*, prostirala se od Risna i Herceg Novog do Neretve. Hrvati katolici bili su nastanjeni u 32 zaseoka pomiješani s pučanima drugih konfesija, muslimanima i pravoslavicima.

Prelasci na islam

Da bi se nekako spasili turskih represija i odmazdi, deseci tisuća Hrvata katolika prešli su na islam. Oni koji nisu željeli prihvatiti islam, bili su prinuđeni bježati u krajeve pod austrijskom ili mletačkom vlašću.

Nakon bečkih ratova, prema izvješću fra Ivana Vietrija iz 1708. godine u župi Mostar bilo je 90 obitelji, u Brotnju 100, u Ljubuškom 70, a u popisu biskupa Pave Dragičevića, koji datira iz 1743. godine, slika je izgledala ovako: u župama Mostar, Blato, Broćno, Veljaci, Drinovci, Posušje i Duvno bilo je ukupno 1284 obitelji s oko 13.300 duša. U čitavoj zapadnoj Hercegovini s Duvnom, bilo je 1708. godine približno 8.000 žitelja, a 1721. godine ta se brojka popela na oko 9.000 stanovnika.

Bilo je to vrijeme kada veliki broj Hrvata katolika, u strahu od turske odmazde, prelazi na islam. Tako je, primjerice, samo u sutjeskom kraju, prema izvješću Bartola Kašića, na islam prešlo šest do sedam tisuća Hrvata katolika. Takvu vijest potvrđuje i vizitor Petar Massarechi. Nakon obavljene vizitacije on šalje izvješće 1624. godine, u kome veli da je samo u srednjoj Bosni na islam prešlo između 40.000 i 50.000 Hrvata katolika. Jedan ih se broj nešto kasnije povratio na katoličku vjeru. Svi oni koji nisu željeli promijeniti vjeru i prijeći na islam, spas su potražili bježeći u krajeve pod austrijskom vlašću. Spominje se da je samo u prvom desetljeću Kandijskog rata 1645. godine, u sjeverne krajeve prebjeglo više od 2.000 obitelji. Slična sudbina zadesila je Hrvate katolike i u Crnoj Gori, gdje je na Cetinjskom saboru 1648. godine donesena odluka da se Hrvati katolici odmetnu od turske vlasti i priznaju mletačku. Na to ih je nagovarao barski biskup Josip Bonaldi (1646. - 1653.). Turci su na to vrlo oštro reagirali i posjekli 73 narodna prvaka među Hrvatima. Da bi se spasili odmazde, dobar broj Hrvata katolika prešao je na islam.

Islamizacija Hrvata katolika i „krstjana Crkve bosanske” provodila se i u srednjoj Bosni. Prema izvješću biskupa fra Nikole Ogramića-Olovčića iz 1673. godine na području Fojnice živjelo je samo 400 obitelji Hrvata katolika, a sve ostalo bili su muslimani. O brojnim prelascima na islam govore i nešto raniji turski popisi. Jedan od takvih je i popis iz 1485. godine, koji govori da su u Visokom te godine popisane 232 katoličke obitelji i 12 odraslih neženja, a muslimana samo sedam. Izvješća fra Pave Papića i fra Jure Neretljana iz 1623. godine kazuju da je broj hrvatskih katoličkih obitelji u Visokom pao na svega 12, a 1655. na svega 8. To je, prije svega, rezultat islamizacije hrvatskog katoličkog življa u tom mjestu, ali i šire.

Pravoslavizacija katolika Hrvata u Bosni i Hercegovini

Nije mali broj Hrvata katolika, koji su u ovo vrijeme prešli na pravoslavlje, bilo dragovoljno ili pod pritiskom. Takav je proces bio najizraženiji u Trebinjsko-mrkanjskoj biskupiji, tijekom XVI. i XVII. stoljeća. Kako je hrvatski katolički puk u tim krajevima ostao bez svojih svećenika, jedan broj katolika Hrvata prešao je na pravoslavlje. Srpski pravoslavni dostojanstvenici, među kojima i osobno patrijarh Genadije, traže od katoličkih svećenika i puka da im plaćaju crkveni porez. Tim povodom Filip Lastrić bosanski franjevački kroničar piše: *Mi u pravoslavnim svećenicima ljuće dušmane imamo negoli su sami Turci, jer nikada ne prestaju raditi o tomu da nas pod svoju vlast sprave.* Podjarmljivanje katoličkog pučanstva u Hercegovini i Bosni naročito je došlo do izražaja dolaskom pravoslavlja u te krajeve, koje se širi, posebice s dolaskom Turaka. O njihovoj nazočnosti na teritoriju BiH najbolje svjedoči srpski arhimandrit i povjesničar Ilarion Ruvarac koji ističe da u BiH, do dolaska Turaka, nije postojao niti jedan pravoslavni manastir. Prvi njihov manastir, kako veli Ruvarac, podignut je u Zovali (Hercegovina) i to 1513. godine. Tijekom XVI. stoljeća širenjem turskih teritorija, širi se i pravoslavlje u Bosni i to na njezin središnji prostor, a kasnije i zapadni. Ilarion Ruvarac spominje da se u Rmanju na Uni srpski episkop prvi put nastanio 1575. godine, a u Sarajevu episkop Petrović 1709. godine.

Pravoslavni Srbi šire se i izvan granica Bosne, u sjevernije krajeve, u sastavu Ugarske. Tako se u jednom pismu kralja Matije Korvina, iz 1483. godine, spominje da se u njegovu zemlju iz Srbije doselilo preko 200.000 Srba. Najveći broj ih se naselio u Srebreničkoj i Jajačkoj banovini te sjeverozapadnim dijelovima Bosne.

Povratak muslimana u BiH nakon bečkih ratova

Osjetna promjena demografske i konfesionalne slike BiH uslijedit će nakon okončanja bečkih ratova 1683.-1699. godine. Veliki broj muslimanskog stanovništva, koje je prije spomenutih ratova bilo naseljeno u Sinjskoj, Kninskoj i Drniškoj krajini, nakon Srijemsko-karlovačkog mira 1699. godine, povlači se u BiH. Svjedoče o tome izvješća A. Jurjevića iz 1626. godine, koji spominje da je u Sinju, prije bečkih ratova, bilo 100 muslimanskih obitelji, a u okolnim selima čak 500. U naselju Vrlika bilo je naseljeno 85 muslimanskih obitelji, u Drnišu oko 200, u Petrovu Polju ukupno 40 sela i zaseoka, s oko 600 obitelji i tako dalje. Turski putopisac Evlija Čelebija piše 1660. godine da u Drnišu živi preko 300 muslimanskih

obitelji (vlasnika odžaka) i da svake godine na ćabu (hadžiluk) iz tog mjesta ide od 100 do 150 hadžija.

Analizirajući spomenuto izvješće A. Jurjevića, saznajemo da je u Kninu 1626. godine bilo oko 300 muslimanskih kuća; u Skradinu oko 200; u Vrani kod Biograda oko 200; u Zemunik kod Zadra 150; u Islamu Latinskome oko 150; u Nadinu oko 100 i u Karinu s okolicom oko 230 muslimanskih kućanstava. Za vrijeme bečkih ratova, iz spomenutih naselja muslimani se povlače u Bosnu, u kraj oko Bihaća, Krupe, Cazina, Kladuše, Bosanskog Novog, Bosanske Kostajnice i drugih zapadnokrajiških gradova i sela. Jedan broj muslimana ostao je u ranijim naseljima te primio kršćanstvo. Tako se samo u naselju Vrana pokrstilo 50 odraslih osoba, koji su nešto kasnije nastradali od Vlaha. Među pokrštenim muslimanima, zanimljivo bi bilo spomenuti slučaj fra Lovre Šitovića, rođenog u Ljubuškom, u muslimanskoj obitelji. Nosio je ime Hasan i kao takav bio je talac harambaše Tulnje, zvanog Delija. Prilikom oslobođanja Vrgorca 1690. godine bio je zarobljen Hasanov otac i uz davanje sina za taoca do isplate otkupnine, mali Hasan proveo je jedno vrijeme kod Delije. Kad je bio vraćen kući pobjegao je od oca u kuću spomenutog Delije i tamo izjavio da se želi pokrstiti. Delija ga je odveo kod gvardijana samostana Zaostrog, potom je bio poslan u Našice u svećenički red, gdje je dobio ime Lovro.

Za vrijeme bečkih ratova Hrvati katolici iz srednje Bosne bježe pred turskim represalijama dolinom rijeke Bosne prema sjeveru preko Save. Ostala su gotovo potpuno opustjela pojedina sela i varoši u tom dijelu Bosne. Biskup Nikola Ogramić-Olovčić u svojim izvješćima i zapisima iz 1675. godine, pored ostaloga, ističe da su u Varešu ostala (u čitavoj župi) samo 954 katolika Hrvata i drugi etnički pripadnici. U porječju rijeke Brke, Spreče i Bosne u Posavini (brčanski i bijeljinski kraj) ostalo je, prema izvješću N. Olovčića, „samo 995 katolika Hrvata, sve ostalo su Turci i raskolnici”.

Demografsku i konfesionalnu sliku BiH možda je najbolje oslikao bosanski biskup fra Marijan Maravić u izvješću za *Propagandu vjere* iz 1655. godine u kojemu se veli: *Stanovnici ovoga kraljevstva danas su Turci, rođeni i odmetnici, koji čine većinu, te katolici i raskolnici*. Progoni Hrvata katolika uočavaju se u prvom zakonu Bosanskog sandžakata koji datira iz 1516. godine. U njemu se spominje stradanje samostana i crkava. Vrhunac tih zlodjela zbio se 1524. godine za vrijeme vladavine sultana Sulejmana Veličanstvenog kada su bili porušeni samostani u Sutjesci, Visokom, Fojnici, Kreševu i Konjicu, te 1556. godine u Mostaru. General franjevačkog reda Franjo Gonzaga spominje da je u tim progonima prešlo na islam u BiH, između 120.000 i 150.000 Hrvata katolika.

Hrvati traže spas u Hrvatskoj

Popisi triju sandžakata u BiH: Bosanskoga, Hercegovačkog i Zvorničkog, za razdoblje od 1528. - 1530. godine, govore da je u njima bilo ukupno 27.666 kuća muslimanskih i 57.318 kršćanskih (katoličkih i pravoslavnih). U svakoj je u prosjeku bilo po osam članova, što bi ukupno iznosilo 221.328 muslimana ili, izraženo u postotcima, 32,5% i 458.502 kršćanina (obje konfesije) ili u postotcima, 67,4%. Usporedbe radi istaknimo da je prema popisu iz 1489. godine u Bosanskom sandžakatu bilo samo 38.228 muslimana, a u druga dva sandžakata, Hercegovačkom i Zvorničkom, jedva jedna trećina toga broja. Računa se da je ukupan broj muslimana te godine bio približno 50.000. Jasno se uočava nagli porast broja muslimana čemu uzroke treba tražiti, što u islamizaciji, što naseljavanjem turskog stanovništva na prostore BiH.

Posljedicom je izmjenjene demografske i konfesionalne slike BiH, tijekom XVII. i na početku XVIII. stoljeća, bilo i smanjenje broja katoličkih sakralnih objekata, uz smanjenje broja katolika. Tako, na primjer, makarski biskup Bartol Kačić navodi da u njegovoj biskupiji ima samo 10.000 katoličkih vjernika, s ukupno četiri franjevačka samostana, 35 crkava i samo 30 svećenika. Izvješće iz 1623. godine govori da u franjevačkoj provinciji Bosni Srebrenoj djeluju ovi samostani i župe: Zaostrog s pet župa; Živogošće s tri župe; Makarska s četiri župe; Visovac s osam župa i jednim kapelanom u Drnišu; Rama s tri župe; Kreševo s tri župe; Fojnica s devet župa (Jajce, Travnik, Banjaluka, Kamengrad, Kotor-Varoš i dr.); Visoko s kapelanijom u Sarajevu i četiri župe; Sutjeska s kapelanijom u Varešu i osam župa (Derventa, Dubočac i dr.); Olovo s četiri župe, Srebrenica s kapelanijom u Beogradu, Smederevu, Gradovrhu i četiri župe; Donja Solina s dvije župe; Modriča s tri župe (dvije u Bosni i jedna u Slavoniji - Sikirevci); Velika sa šest župa. Ukupno je u BiH i dijelovima Hrvatske bilo, u XVII. stoljeću, 17 franjevačkih samostana s 11 kapelanija i 73 župe. Sve ih je opsluživalo 355 franjevaca, a skrbili su za blizu 300.000 vjernika, uglavnom Hrvata.

Migracije, kao i islamizacija, te pravoslavizacija, na prostorima BiH primjetne su i na početku XVII. stoljeća. Vidimo to iz kronika makarskog biskupa Bjankovića koji, 6. rujna 1716. godine, piše da je, po dolasku u Bosnu i Hercegovinu, *vidio velik broj svijeta koji je došao iz Turske*, misli na BiH. Iz Turske (Bjanković misli iz BiH) došlo je u podbiokovski kraj na početku 18. stoljeća njih oko 600, gdje je ranije, za vrijeme austro-turskih ratova već bilo naseljeno oko 12.000 katolika Hrvata, izbjeglih pred turskim represalijama iz krajeva Hercegovine i zapadne Bosne. Iseljavanje i prebjezi Hrvata iz BiH najbrojniji su nakon sklapanja Požarevačkog mira 1718.

godine i Beogradskog mira 1738. godine, kada je uspostavljena trajnija granica na rijekama Savi i Dunavu između Austrije i Turske. BiH je, nakon sklapanja ta dva mira, preplavilo muslimansko pučanstvo iz Hrvatske, točnije iz Slavonije, Srijema, Like, Dalmatinske zagore, Kninske krajine, Banije, Korduna i drugih hrvatskih i vojvođanskih krajeva. Veoma se malen broj Hrvata katolika nakon tih godina vratio u BiH. Oni su se smjestili u pograničnim krajevima uz rijeku Savu, u Bosanskoj Posavini, gdje se, u kasnijim godinama i stoljećima, zadržalo većinsko hrvatsko pučanstvo. Na njih su se sjevernije u Bosni (južnije od Hrvata u Posavini) naslanjali Srbi koji su došli u podmajevički kraj i dijelove Posavine i Semberije.

Migracije, proganjanja i torture nad hrvatskim katoličkim življem nastavljena su i tijekom XIX. stoljeća, sve do uspostave austro-ugarske vlasti i Berlinskog kongresa 1878. godine. Od tada se hrvatski živalj u nešto većem broju vraća, kao katolici šticeći od austrijskih vlasti u BiH, ali nikada više udio hrvatskoga stanovništva u ukupnom broju stanovnika BiH nije uspio dosegnuti onaj broj i postotak kakav je bio u srednjem vijeku. Hrvati se vraćaju ponajviše u Hercegovinu i srednju Bosnu za vrijeme austro-ugarske prevlasti.

Na koncu, želimo zaključiti naše izlaganje i razmatranje ovog problema s nekoliko rečenica. Svaki je rat vođen na prostorima BiH kroz povijest najviše štete nanio Hrvatima jer je osjetno mijenjao demografsku i konfesionalnu sliku na prostorima BiH. Na hrvatski narod nasrtali su i Turci i pravoslavci u nakani da ga podjarme, istisnu ili asimiliraju. Kao najpopustljiviji i najsnošljiviji narod, stoljećima je bio prisiljavan da pod pritiscima napušta svoja ognjišta i potraži nova skloništa i staništa. Pokazali su to i najnoviji sukobi na ovim prostorima u kojima je najviše stradao hrvatski narod koji je i ovoga puta u najvećem broju napustio svoju rodnu grudu i preselio se u Hrvatsku ili diljem Europe, pa i svijeta. Bilo bi zato korisno i dobro razmotriti prošlost i pokušati na njoj izgrađivati budućnost te jednom zauvijek zaustaviti stoljetne migracije i emigracije Hrvata s prostora BiH, pa i Hrvatske. Ako je povijest učiteljica života, zašto već jednom to nije i Hrvatima. Nama je ona, kako se čini, samo svjedok istine, ma kako ona bila bolna. Ostaje nam samo ponositi se prošlošću, napose srednjim vijekom kada smo bili u najvećem broju svoji na svome. Dao Bog da nas na ovim prostorima ne nestane ili da nas ne pretvore u nacionalnu manjinu.

ISSN 1846-3819

POVIJESNI ZBORNIK
godišnjak za kulturu i povijesno naslijeđe

broj 1 i 2 (God. I)

Osijek, 2006./2007.

POVIJESNI ZBORNIK
godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe
br. 1 i 2, Osijek 2006./2007.

Nakladnik:

Odsjek za povijest – Filozofski fakultet Osijek

Za nakladnika:

Prof. dr. sc. Ana Pintarić, dekanica

Izv. prof. dr. sc. Ivan Balta, predstojnik Odsjeka za povijest

Uredništvo:

Prof. dr. sc. Pavo Živković, Filozofski fakultet u Osijeku

Prof. dr. sc. Slobodan Čače, Sveučilište u Zadru

Prof. dr. sc. Mithad Kozličić, Sveučilište u Zadru

Prof. dr. fra Marko Karamatić, Franjevačka teologija, Sarajevo

Prof. dr. sc. Marjan Dimitrijević, Institut za nacionalna historija, Skopje

Izv. prof. dr. sc. Ivan Balta, Filozofski fakultet u Osijeku

Doc. dr. sc. Miroslav Akmadža, Filozofski fakultet u Osijeku

Izv. prof. dr. sc. Azem Kožar, Filozofski fakultet u Tuzli

Prof. dr. sc. Márta Font, Bölcsészettudományi Kar, Pécs

Glavni urednik:

Prof. dr. sc. Pavo Živković

Tajnik uredništva:

Mr. sc. Zlatko Đukić

Lektor i korektor:

Marica Grigić

Računalna obrada i prijelom:

Ivan Nećak

Tisak:

Tiskara Soldo, Vukovar

Naklada: 300 primjeraka